

Kocatepe İslami İlimler Dergisi

Journal of Kocatepe Islamic Sciences

e-ISSN: 2757-8399

cilt/volume: 7 • sayı/issue 2 • (Aralık/December): 406-426

Brezilya'da Örgün Eğitim Kurumlarında Din Eğitimi

Religious Education in Formal Educational Institutions in Brazil

Ayhan ÖZ

Doç. Dr., Marmara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Din Eğitimi Anabilim Dalı
Assoc. Prof., University of Marmara, Faculty of Theology, Department of Religious Education
İstanbul/Türkiye

✉ ayhan.oz@marmara.edu.tr orcid.org/0000-0003-4597-1970

Makale Bilgisi / Article Information

Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Received: 25.07.2024

Kabul Tarihi / Accepted: 22.10.2024

Yayın Tarihi / Published: 15.12.2024

Atıf: Öz, Ayhan. "Brezilya'da Örgün Eğitim Kurumlarında Din Eğitimi". *Kocatepe İslami İlimler Dergisi* 7/2 (Aralık 2024), 406-426. <https://doi.org/10.52637/kiid.1522078>

Cite as: Öz, Ayhan. "Religious Education in Formal Educational Institutions in Brazil". *Journal of Kocatepe Islamic Sciences* 7/2 (December 2024), 406-426. <https://doi.org/10.52637/kiid.1522078>

İntihal/Plagiarism: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi/This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software.

Yayıncı/Publisher: Afyon Kocatepe University • <https://dergipark.org.tr/tr/pub/kiid> • kiid@aku.edu.tr

© Ayhan ÖZ | Creative Commons Attribution-Noncommercial 4.0 (CC BY-NC) International License

Brezilya'da Örgün Eğitim Kurumlarında Din Eğitimi

Öz

Din eğitimi alanında her ülkenin sahip olduğu tecrübe kendine özgüdür. Bu çalışma, kendi tarihî birikimini dikkate alarak Brezilya'da örgün eğitim kurumlarında din eğitiminin süreç içinde nasıl bir dönüşüm geçirdiğini ortaya koymayı amaçlamaktadır. Din eğitimi sahasının başat aktörlerinin kimler olduğu; bugün gelinen noktada bu alandaki uygulamaların hangi özellikleriyle öne çıktığı ve konunun güncel olarak tartışılmaya devam eden boyutları araştırma kapsamında ele alınmaya çalışılmıştır. Çalışmada doküman analizi ve literatür tarama yöntemlerinden yararlanılmıştır. Konuya dair Türkçe yayımlanmış müstakil bir çalışmaya rastlanmadığından metnin oluşturulmasında daha çok Brezilya'da yayımlanmış resmî dokümanlarla yabancı dilde yazılmış akademik kaynaklara müracaat edilmiştir. Çalışmada öncelikle Brezilya'daki din-devlet ilişkisi ile genel eğitim sistemi hakkında bilgi verilmiştir. Ardından din eğitiminin tarihsel arka planı ile hukukî dayanaklarına değinilmiştir. Din eğitimiyle ilişkili güncel konular daha çok devlet okulları ve özel okullarda din eğitimi, din eğitimi yaklaşımları ve öğretmen yetiştirme başlıkları altında ele alınmıştır. Son olarak da Brezilya'da örgün din eğitimi alanındaki güncel tartışmalara temas edilmiştir. Araştırmada federal bir anlayışla yönetilen Brezilya'da din eğitimi yaklaşım ve uygulamalarında eyaletler arasında ciddi farklar olduğu tespit edilmiştir. Süreç içinde ortak anlayış geliştirmek için girişimlerde bulunduğu, Daimî Ulusal Din Eğitimi Forumu (FONAPER)'nin etkin bir aktör olarak süreçte yer aldığı ve 2018 yılında son şekli verilen Ulusal Müfredat Ortak Tabanı (BNCC) ile tüm öğretim alanlarıyla birlikte din eğitiminde de ortak bir çerçeve oluşturulmaya çalışıldığı belirlenmiştir. Bütün bu çabalara rağmen teorik kurgunun pratiğe yansıtılmasında halen sorunlar olduğu ve yerel düzeyde din eğitimi alanında farklı yaklaşımlara dayalı uygulamaların devam ettiği görülmüştür. Buna ilaveten Brezilya'da Katolik Kilise'nin din eğitimi alanında halen belirleyici bir rol oynadığı ve din eğitimiyle ilişkili güncel tartışmaların ağırlıklı olarak bu noktada yoğunlaştığı; çokkültürlü toplum yapısı ve laiklik anlayışının bir sonucu olarak din eğitiminde mezhep merkezli bir yaklaşımdan fenomenolojik bir yaklaşıma doğru bir değişimin yaşandığı tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Din Eğitimi, Brezilya, Laiklik, Kilise, LDB, FONAPER, BNCC.

Religious Education in Formal Educational Institutions in Brazil

Abstract

This study aims to reveal how religious education in formal educational institutions in Brazil has transformed over time, considering its historical experience. In this context, the study explores who the key actors in the religious education processes have been, the distinctive features of current practices in this field, and the aspects of the subject that continue to be debated today. The study employs document analysis and literature review methods. Since there is no independent study published in Turkish on the subject, the text has been mainly based on legal texts and official documents published in Brazil, as well as academic sources written in foreign languages. The study initially provides information about the relationship between religion and the state in Brazil, as well as the general education system. Then, it addresses the historical background and legal basis of religious education. Current issues related to religious education are discussed mainly under the headings of religious education in public and private schools, approaches to religious education, and teacher training. Finally, the study touched on the current debates in the field of formal religious education in Brazil. The study found that in Brazil, which is governed by a federal system, there are significant differences in approaches and practices of religious education among the states. Efforts have been made to develop a common understanding over time, and the Permanent National Forum on Religious Education (FONAPER) has played an active role in the process. Additionally, with the National Common Curricular Base (BNCC) finalized in 2018, an attempt has been made to establish a common framework for religious education alongside

all other fields of instruction. Despite all these efforts, it has been observed that there are still issues in reflecting the theoretical framework into practice. Additionally, it has been determined that the Catholic Church still plays a decisive role in the field of religious education in Brazil and that current debates related to religious education predominantly focus on this point. As a result of the multicultural societal structure and the understanding of secularism, a shift from a denominational approach to a phenomenological one in religious education has been determined.

Keywords: Religious Education, Brazil, Secularity, The Church, LDB, FONAPER, BNCC.

Giriş

Bilgi ve iletişim teknolojilerinin hızla geliştiği bir dönemde din eğitimi alanında dünyanın farklı coğrafyalarında neler olup bittiğini bilmek, orada oluşan tecrübelerden farklı yönleriyle istifade edebilmek akademik anlamda kıymetli bir çabaya karşılık gelmektedir. Disiplinlerarası, multidisipliner ve transdisipliner çalışmaların giderek yaygınlaştığı ve teşvik edildiği bir dönemde akademik disiplinlerin kendi alanlarında dünyadaki gelişme ve uygulamalara duyarsız kalması akademik gelişim açısından eksiklik olarak değerlendirilebilir. Araştırmaya konu edilen Brezilya gerek sahip olduğu din eğitimi tecrübesi, gerek yönetim sistemi, gerek devlet-din ilişkisi ve gerekse sosyal doku itibarıyla Türkiye'den oldukça farklı olsa da teorik ve pratik düzlemde iki ülke arasında din eğitimi alanında kesişen kümelerden de bahsetmek mümkündür. Her iki ülkede de 1980'li yıllarda hazırlanmış ve halen yürürlükte olan anayasalarında din dersinin ismen zikredilen tek ders olması bunun en çarpıcı örneklerinden biridir. Bir diğer benzerlik ise her iki ülkenin de 20. yüzyılda askerî darbelerle tanışmış olmasıdır.

Din eğitiminin çok boyutlu yapısı dikkate alındığında Brezilya'nın bu alandaki tüm birikimini bu çalışmanın sınırları içinde ele almak imkânı yoktur. Bu çalışmanın amacı, Brezilya'da örgün eğitim kurumlarında verilen din eğitiminin genel görünümünü; tarihî arka planı, yasal çerçevesi, pratiğe dönük kısımları ve güncel tartışmalara yansıyan boyutları bağlamında ele almaktır. Brezilya'daki din eğitimine yönelik Türkiye'de yapılan ilk müstakil araştırma olması çalışmayı özgün kılmaktadır. Araştırma yöntemi, doküman incelemesi ve kaynak tarama olarak belirlenmiştir. Öncelikle Brezilya'da din eğitimine kaynak teşkil eden resmî metinler incelenmiştir. 1988 tarihli Brezilya Anayasası¹; 1996 ve 1997 tarihli Ulusal Eğitim Standartları Kanunu (LDB)² ve Ulusal Müfredat Ortak Tabanı (BNCC)³ bu kapsamda ilk müracaat edilen kaynaklar olmuştur. Bunlara ilaveten konuya dair alanyazın taraması yapılmış, Türkçe literatürde müstakil bir kaynak olmadığı için yabancı dilde yazılmış kaynaklara müracaat edilmiştir.⁴

Brezilya; federal bölge, eyalet, belediye ve özerk federal bölge şeklinde dört idarî birim şeklinde yapılmış laik ve federal bir cumhuriyettir.⁵ Portekizliler tarafından kolonize edilmiş olan Brezilya'nın resmî dili Portekizcedir. Kolonileşme sonrası imparatorluk ve cumhuriyet tecrübesi de yaşamış olan Brezilya zaman zaman (1937-1945; 1964-1985) askerî diktatör rejimlerin yönetimine girmiştir. 1985 sonrasında yaşanan yeniden

¹ Constituição Da República Federativa Do Brasil (CB), (1988).

² Law of Directives and Bases of National Education (LDB), (20 Aralık 1996), Kanun No. 9.394; Law of Directives and Bases of National Education (LDB), (22 Temmuz 1997), Kanun No. 9.475.

³ Base Nacional Comum Curricular Educação É a Base (BNCC), Ministério Da Educação (2018),

⁴ Konuya dair önemli kaynaklardan bazıları şunlardır: Alceu Amoroso Lima, "Religious Education in Brazil", *The Americas* 15/2 (1958), 159-170; Sérgio Rogério Azevedo Junqueira, "Religious Education in Brazil: An Overview of Pedagogical Developments", *Global Perspectives on Catholic Religious Education in Schools*, ed. Michael T. Buchanan - Adrian Mario Gellel (New York: Springer, 2015), 281-291; Adelcio Machado dos Santos, "The Relevance of Religious Education in the Formation of the Subject in the Brazilian Educational Scope", *International Journal of Human Sciences Research* 2/31 (2022), 1-10; Eduardo R. Cruz - Afonso L. Soares, "Teaching Religion in Brazil, in Public Schools and Confessional Colleges", *Teaching Theology & Religion* 18/3 (2015), 296-300.

⁵ Türkiye Cumhuriyeti Ticaret Bakanlığı, "Brezilya Ülke Rehberi" (Erişim 16.03.2024).

demokratikleşme çabaları sayesinde 1988'de Federal Anayasa'nın kabulüyle birlikte demokratik bir rejime kavuşmuştur.⁶

Brezilya, 2022 yılı verilerine göre 203.080.756 kişilik nüfusuyla Güney Amerika kıtasının en kalabalık ülkesidir. Burada yaşayan nüfusun farklı etnik ve dinî kökene sahip oldukça kozmopolit bir karaktere sahip olduğu görülmektedir. Nitekim bu nüfusun yaklaşık 92 milyonunu pardalar⁷, 88 milyonunu beyazlar, 20 milyonunu siyahlar, 1 milyon 200 binini yerliler, 850 binini ise sarı ırktan kişiler oluşturmaktadır.⁸ Brezilya 2022 verilerine göre 334,1 milyar dolar ihracat hacmi ve kişi başına düşen 8.260 dolarlık geliriyle dünyanın en büyük on ekonomisinden biridir.⁹ Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı verilerine göre Brezilya insanî kalkınma göstergesi itibarıyla 175 ülke arasında 68. sırada yer almaktadır.¹⁰

Dinî yapıya bakıldığında ise Katoliklerin Brezilya'da baskın grup olduğu görülmektedir. 2010 yılındaki son resmî verilere göre Katoliklerin oranı %65'tir. Bunları %22 ile Protestanlar, %8 ile herhangi bir dinî inanca mensup olmayanlar, %2 ile de spiritüalistler takip etmektedir. Geri kalan %3'lük grup ise Yehova Şahitleri ve Yedinci Gün Adventistleri gibi diğer Hıristiyan gruplar, Budistler, Yahudiler, Müslümanlar, Hindular ile Candomblé ve Umbanda gibi senkretik Afro-Brezilya dinine mensup gruplardan oluşmaktadır.¹¹ Yakın dönemde yapılan çalışmalar Katolik nüfusun azaldığını göstermektedir. Nitekim 2019 tarihindeki Datafolha anketine göre Katoliklerin genel nüfus içindeki oranının %50'ye gerilediği görülmektedir.¹²

Dinî popülasyonla ilişkili dikkat çeken bir diğer nokta Evanjelik Kilisesi'ne mensup olanların sayısındaki artıştır. Brezilya'da din değiştirmek oldukça yaygındır. İnanan kişilerin önemli bir kısmı doğduklarında sahip oldukları inançtan başka bir inanca yönelmektedir. Bu durum özellikle öğrenciler arasında oldukça yaygındır. Katolik Kilisesi'nin dogmatik tavrı ve Evanjelistlerin bireyselliğe yaptığı vurgu mezhep değişikliklerini etkilemiş gözükmektedir. Evanjelik inancına dönen kişilerin önemli bir kısmı eğitilmiş, ekonomik durumu nispeten daha iyi kişilerden oluşmaktadır ve bu kişilerin teolojik nedenlerden ziyade sosyal sebeplerle bu gruba katıldıkları değerlendirilmektedir.¹³

1. Brezilya'da Din ve Devlet İlişkisi

Brezilya'da cumhuriyetin ilan edildiği 1889 tarihinde laik devlet anlayışının temelleri atılmıştır. Din, 1500'lü yıllarda Brezilya, Portekizliler tarafından kolonize edildiğinden bu tarafa toplumun önemli bir parçası olmuş; özellikle Katolik Kilisesi hemen her alanda baskın bir rol üstlenmiştir. 1822'de kolonileşme süreci bitip bağımsız Brezilya İmparatorluğu kurulduğunda Kilise ile Devlet arasındaki ayrıcalıklı ilişki devam etmiş ve Vatikan hamilik rolünü cumhuriyetin ilan edildiği 1889 tarihine kadar sürdürmüştür. Hatta 1824 tarihli Brezilya Anayasası'nın 5. maddesinde Brezilya İmparatorluğu'nun resmî dininin Roma Katolik dini olduğu açıkça ifade edilmiştir. Aynı Anayasa'da imparatorun parlamento önünde

⁶ Jose' Marcelino de Rezende Pinto, "The Education System of Brazil: Financing of Education in Brazil", *The Education Systems of the Americas*, ed. Sieglinde Jorntiz - Marcelo Parreira do Amaral (Cham: Springer Nature, 2021), 266.

⁷ Brezilya Coğrafya ve İstatistik Enstitüsü (IBGE) tarafından Brezilya nüfus sayımında kullanılan bir ten rengi veya ırk kategorisidir.

⁸ Instituto Brasileiro de Geografia e Estatística (IBGE), *Censo 2022*, (Erişim 10.02.2024).

⁹ "Brezilya Ülke Rehberi", 1-2.

¹⁰ Recep Altın, *BRICS Ülkelerinde Eğitim Sistemi* (Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı Mesleki ve Teknik Eğitim Genel Müdürlüğü, 2018), 11.

¹¹ Office of International Religious Freedom (IRF Office), *2022 Report on International Religious Freedom: Brazil*, (Washington, U.S. Department of State, 2023).

¹² Evaldo Xavier Gomes, "Religion and the Secular State in Brazil", *Religion and the Secular State: National State*, ed. Donlu D. Thayer (Madrid: Servicio de Publicaciones, 2015), 123.

¹³ Sérgio Rogério Azevedo Junqueira, "Religious Education in Brazil: An Overview of Pedagogical Developments", *Global Perspectives on Catholic Religious Education in Schools*, ed. Michael T. Buchanan - Adrian Mario Gellel (New York: Springer, 2015), 1/283.

Roma Katolik dinine bağlı kalacağına dair yemin etmesi şart koşulmuştur.¹⁴ Cumhuriyetin ilanından yaklaşık iki ay sonra yeni hükümet, çıkardığı 119-A nolu kararname ile Vatikan'ın himayesine son vermiş ve din özgürlüğünün önünü açmıştır. Bu kararname ile dinî grupların yasal olarak tanınması sağlanmış ve her dinî grubun ibadet özgürlüğü garanti altına alınmıştır. Kilise ve Devlet arasındaki ayrımın son adımı ise 1891 tarihli ilk cumhuriyet anayasasının kabulü olmuştur. İlgili anayasada Devlet ve Kilise'nin iki ayrı güç oldukları şeklinde bir statü tanımlaması yapılmış; fakat bu ikisi arasındaki iş birliğinin devamı öngörülmüştür.¹⁵ 1988 tarihli son Anayasa ile Brezilya'nın dinî özgürlükleri garanti eden laik karakterde federal bir devlet olduğu tescillenmiştir. İlgili Anayasa'nın 5. maddesinin 6. bendinde inanç ve ibadet özgürlüğü garanti altına alınmıştır. Yine aynı Anayasa'nın 19. maddesinin 1. bendinde devletin, kamu yararı olması durumu hariç, kiliseleri ve dinî grupları finansal olarak desteklemesi ya da bunların faaliyetlerine haksız kısıtlama getirmesi yasaklanmıştır.¹⁶

Her ne kadar Brezilya anayasa gereği laik karakterde bir devlet olsa da Katolik Kilisesi eğitim ve siyaset alanında ayrıcalıklı yerini devam ettirmektedir. Zira Brezilya'da devletle anlaşma yapabilen tek dinî grup Katolik Kilisesi'dir. Devlet ve Kilise arasında 1935, 1989 ve 2008 yıllarında üç farklı anlaşma imzalanmıştır. İlk anlaşma diplomatik yazışmalarla, ikinci anlaşma silahlı kuvvetlerde dinî yardım hizmetleriyle ilişkilidir. 2008 yılına ait olan ve 2010 yılında onaylanan anlaşma ise en geniş kapsamlı olanıdır ve "Brezilya Federal Cumhuriyeti ile Papalık Arasındaki Katolik Kilisesi'nin Brezilya'daki Hukukî Durumuna İlişkin Anlaşma" adını taşımaktadır. Bu anlaşma ile Katolik Kilisesi'nin sahip olduğu hak ve ayrıcalıklar yasal bir zemine kavuşmuştur.¹⁷ Brezilya'da din/mezhep değişikliği yoluyla mensuplarını arttıran Evanjelik Kilisesi'nin siyasî nüfuzunu giderek arttırdığı görülmektedir. Bu durum ülkede yüzyıllara dayanan Katolik Kilisesi hakimiyetinin bir ölçüde sorgulanması anlamı taşımaktadır. Nitekim Brezilya Ulusal Kongresi'nde "Evanjelik Parlamento Cephesi" ismiyle farklı siyasî partilere mensup Evanjelik milletvekili ve senatörlerden oluşan bir siyasî grup bulunmaktadır. Bu grup politik süreçlerde etkili olmaya ve Ulusal Kongre'de etkin bir rol oynamaya devam etmektedir.¹⁸

Brezilya'da Kilise dışındaki dinî yapılarla ilişki noktasında da politikalar geliştirilmiştir. Brezilya'da sosyal güvenlik açısından dinî yapıların Dinî Yapılar Ulusal Kayıt Bürosu'na (CER) kayıt yaptırması gerekmektedir. Aksi takdirde sosyal güvenlik pozisyonlarını korumaları ve vergi muafiyet haklarını sürdürmeleri mümkün değildir.¹⁹ Zira Anayasa, dinî özgürlükler yanında dinî gruplar için vergi muafiyeti de getirmektedir. Vergi muafiyeti için aranan kayıt şartı; ibadet yeri açma, dini öğretim ve yayma faaliyeti için aranmamaktadır. Vergi muafiyeti konusunda ise eyalet ve belediyelerde farklı uygulamalar olduğu görülmektedir.²⁰

Dinî ve etnik olarak çoğulcu bir toplum yapısına sahip olan Brezilya'da toplumun bazı kesimlerinin dinî ayrımcılığa maruz kaldığı ve bunun güncel önemi bir sorun haline geldiği görülmektedir. Brezilya'da son dönemde özellikle Afro-Brezilyalıların inançlarına yönelik saldırılarda artış gözlenmektedir. Kadın Aile ve İnsan Hakları Bakanlığına bağlı Ulusal İnsan Hakları Ombudsmanı 2021 yılında inanç özgürlüğü ihlaline dair 571 şikâyet aldığını rapor etmiştir ki bu sayı 2020 yılındaki sayının yaklaşık iki katıdır. Dinî hoşgörüsüzlükle ilişkili eylemlere en çok muhatap olanlar ülkenin kuzeydoğusunda bulunan Afrika kökenli dinlere

¹⁴ Gomes, "Religion and the Secular State in Brazil", 125; Fábio Henrique Rosa Senefonte, "The Relationship Between Religion and Education in Brazil", *Revista Linhas. Florianópolis* 19/40 (2018), 437.

¹⁵ Lima, "Religious Education in Brazil", 170.

¹⁶ CB, md. 19/1

¹⁷ Acordo Entre a República Federativa Do Brasil e a Santa Sé Relativo Ao Estatuto Jurídico Da Igreja Católica No Brasil (ABS), (11 Şubat 2010), Kanun No. 7.107; Gomes, "Religion and the Secular State in Brazil", 130-132.

¹⁸ Gomes, "Religion and the Secular State in Brazil", 135.

¹⁹ Gomes, "Religion and the Secular State in Brazil", 134-135.

²⁰ IRF Office, *2022 Report on International Religious Freedom: Brazil*.

mensup gruplardır. Sorunun çözümü için yasal düzenlemeler yapılmış, dinî ayrımcılık için beş yıla, dinî nefret söylemi için ise bir yıldan üç yıla kadar hapis cezası öngörülmüştür. Brezilya'da eyaletler düzeyinde dinî hoşgörüsüzlükle mücadeleye dönük farklı önlemler alınmaktadır. Bu kapsamda Rio de Janeiro'da Dinî Hoşgörüsüzlükle Mücadele Komisyonu oluşturulmuş; Bahia eyaletinde 20 Ocak'ta "Dinî Çoğulculuk İçin Sesler" adlı sanal bir dinler arası diyalog etkinliği gerçekleştirilmiş; Ceará Eyaletinde ise dinî ayrımcılıkla mücadele için özel polis birimi oluşturulmuştur.²¹

2. Brezilya Eğitim Sistemi

Brezilya'da yaklaşık 40 milyon öğrenci okula gitmektedir. Okullaşma oranı 6-14 yaş grubunda %99,4 tür. 15 yaş üstünde okuma yazma bilmeyenlerin oranı %5,6'dır.²² Eğitim kademeleri okul öncesi, temel eğitim, ortaöğretim ve yükseköğretim şeklinde yapılandırılmıştır. Okul öncesi eğitim 4-5 yaşlarını kapsayacak şekilde 2 yıllık bir süreyi kapsamaktadır. Diğer eğitim kademeleri 5+4+3 şeklinde formüle edilmiştir. Temel eğitim kendi içinde birinci ve ikinci kademe şeklinde ikiye ayrılmaktadır. İlkokula denk gelen birinci kademe 1-5.; ortaokula karşılık gelen ikinci kademe ise 6-9. sınıfları kapsamaktadır. Ortaöğretim ise 10-12. sınıfları içine almakta ve 3 yıl sürmektedir. 2009 yılında Anayasa'nın 208. maddesinde yapılan değişiklikle zorunlu eğitim 4-17 yaş arasını kapsayacak şekilde 14 yıla çıkartılmıştır.²³

Eğitim sistemi de genel idare sistemi gibi federal hükümet, eyalet ve belediye şeklinde yapılandırılmıştır. Okulların 700 tanesi federal hükümet tarafından yönetilirken 31.000'i eyaletler, 113.000'i ise belediyeler tarafından idare edilmektedir.²⁴ Federal hükümet daha çok yükseköğretim ve meslekî eğitim alanıyla ilgilenmektedir. Kreş ve anaokullarından temelde belediyeler sorumludur. 1. sınıftan 9. sınıfa kadar olan eğitim kademelerinde sorumluluk eyalet ve belediyeler arasında paylaşılmış olmakla birlikte bu sorumluluk ağırlıklı olarak belediyelere bırakılmıştır. Lise ve meslekî eğitim kademelerinden ise öncelikle eyalet yönetimleri sorumludur.²⁵ Yüksek öğretimde ağırlık (%75) özel kurumlardadır. Özel sektör dışında en önemli pay federal yönetime aittir. Toplam yükseköğretim kurumlarının %16'sı, kamuya ait yükseköğretim kurumlarının ise %64'ü federal yönetimin idaresindedir. Eyaletler ise toplam üniversitelerin %8'ine; kamuya ait olanların ise %32'sine sahiptir.²⁶ Eğitimin finansmanında bu üç aktör ortak hareket etmektedir. Brezilya'da anayasa gereği federal hükümet, vergi gelirlerinin en az %18'ini; eyalet ve belediyeler ise %25'ini eğitime ayırmak zorundadır. 2019 yılı verilerine göre toplam eğitim harcamalarının %25,8'i federal hükümet, %34,4'ü eyalet ve özerk federasyonlar tarafından, %39,8'i ise belediyeler tarafından yapılmıştır.²⁷

Özel okullar, Brezilya eğitim sistemin önemli bir parçasıdır. Anayasa'nın 213. maddesi kamu kaynaklarının devlete ait okullara harcanmasını öngörmekle birlikte kâr amacı gütmeyen eğitim kurumlarının desteklenmesine de imkân tanımaktadır. Son dönemde özellikle erken çocukluk ve yükseköğretim düzeyinde devletin özel sektöre olan desteği artmış durumdadır.²⁸ Ülkedeki özel okulların önemli bir kısmı dinî okullardan oluşmaktadır. Özellikle 19. yüzyılın sonlarında cumhuriyet dönemine geçilip ilk Anayasa ile devlet okullarından din dersi kaldırıldığında, oluşan dinî özgürlük ortamından istifade ederek Katolikler başta olmak üzere dinî gruplar büyük din eğitimi kurumları inşa etmişlerdir. Ülkedeki Protestan okullarının inşası da bu döneme rastlamaktadır. Dönemin sonunda özel

²¹ IRF Office, *2022 Report on International Religious Freedom: Brazil*.

²² IBGE, *Censo 2022*.

²³ CB, md. 208.

²⁴ Pinto, "The Education System of Brazil: Financing of Education in Brazil", 265.

²⁵ Pinto, "The Education System of Brazil: Financing of Education in Brazil", 273-274; Santos, "The Relevance of Religious Education in the Formation of the Subject in the Brazilian Educational Scope", 1.

²⁶ Pinto, "The Education System of Brazil: Financing of Education in Brazil", 273.

²⁷ Pinto, "The Education System of Brazil: Financing of Education in Brazil", 272.

²⁸ Pinto, "The Education System of Brazil: Financing of Education in Brazil", 268.

ve ücretsiz liselerin sayısı 700'ü geçmiştir ki bunların dörtte üçü Katolik Kilisesine aittir.²⁹ İleride "Özel Okullarda Din Eğitimi" başlığında görüleceği gibi bugün de özel okullar içinde Katolik Kilisesi'ne bağlı okullar çoğunluğu teşkil etmektedir.

3. Brezilya'da Örgün Din Eğitimi

3.1. Din Eğitiminin Tarihî Arka Planı

Brezilya'da din eğitiminin tarihçesi kolonileşme dönemine dayanmaktadır. Bu dönemde Roma Katolik inancı her alanda olduğu gibi eğitim alanında da baskın bir rol üstlenmiştir. Eğitim kurum ve hizmetleri tamamen Katolik Kilisesi'ne devredilmiş ve Kilise bunu dini yaymak için bir fırsat olarak değerlendirmiştir.³⁰ Eğitim faaliyetleri Portekiz Krallığı ile Katolik Kilisesi arasındaki anlaşmaya bağlı olarak daha çok Cizvitlerin kontrolünde yürütülmüş ve temelde halkın Hıristiyanlaştırılmasını amaçlamıştır.³¹

İmparatorluk dönemine geçildiğinde çıkartılan ilk anayasanın yazılmasında önemli etkisi olan Rui Barbosa devlete bağlı okullarda hiçbir inancın empoze edilmemesini önermiş ancak bu durum cumhuriyet rejimine geçişin gerçekleştiği 1889 tarihine kadar devam etmiştir. 1891 tarihinde çıkartılan ilk cumhuriyet anayasası ile eğitimin seküler karakterde olacağı hükme bağlanmıştır. Devletin herhangi bir dinî faaliyeti desteklemesi yasaklanmış ve din eğitimi okullardan kaldırılmıştır. Bu durum Devlet ile Kilise arasında bir gerilime yol açmıştır.³² 1920'deki politik kriz Kilise ile Devlet arasında gayri resmî bir iş birliği sonucunu doğurmuş ve 1930'ların başlarında din eğitimi isteğe bağlı olarak yeniden okul programına girmiştir.³³ Dersin seçmeli statüsü 1934 Anayasası ile de teminat altına alınmıştır. Bu ve bunu takip eden tüm cumhuriyet anayasalarında din eğitiminin okul programında yer alan isteğe bağlı bir ders olduğu ve bu dersin içeriğinin belli bir dinî gruba göre belirlenmeyeceği hükmü muhafaza edilmiştir.³⁴

1945'li yıllarda eğitim yeniden tartışılan bir alan olmuş ve 1948 yılında Katolik Kilisenin din eğitimi alanındaki yönergeleri takip edilerek Ulusal Eğitim Standartları Kanunu (LDB) çıkartılmıştır. Fakat bu da eğitim alanında birliği sağlayamamış ve kanun üzerindeki revizyonlar devam etmiştir. 1950'lerde ilgili yasanın güncellenmesi kapsamında yürütülen çalışmalar esnasında en çok tartışılan konulardan biri din eğitimi programları üzerinde başta Katolik Kilisesi olmak üzere dinî kuruluşların kontrolü meselesi olmuştur.³⁵ Din eğitiminin okullardaki yeri, konumu ve Katolik Kilisesi'nin bu süreçteki rolü tartışılmaya devam etmekle birlikte dersin seçmeli statüsü korunmuştur. Okullarda din eğitiminin statüsü konusundaki tartışmalar 1988 Anayasası'nın kabulüyle sonuçlanan 1980'lerdeki anayasanın revizyonu sürecinin önemli başlıklarından biri olmuştur. Bu Anayasa'yı, 1996 tarihinde kabul edilen ve din eğitimiyle ilgili belli ilkeleri içeren eğitimin esaslarıyla ilgili yasa takip etmiştir.³⁶ Daha öncesinde okullarda doktriner temelde yürütülen din eğitimine bireyin hayatına önemli katkılar sunma; sağlam ve uyumlu bir toplumsal yapının inşasını kolaylaştırma misyonu yüklenmiştir. Din eğitimi vatandaşlık eğitiminin bir parçası olarak görülmeye başlanmıştır.³⁷

²⁹ Lima, "Religious Education in Brazil", 165-166.

³⁰ Senefonte, "The Relationship Between Religion and Education in Brazil", 438.

³¹ Junqueira, "Religious Education in Brazil: An Overview of Pedagogical Developments", 1/284-285.

³² Marcos Castro Carvalho - Horacio Federico Sívori, "Gender, Sexuality and Religious Instruction in Brazilian Educational Policy", *Cadernos Pagu* 50 (2017); Junqueira, "Religious Education in Brazil: An Overview of Pedagogical Developments", 1/285.

³³ Lima, "Religious Education in Brazil", 167-168.

³⁴ Carvalho - Sívori, "Gender, Sexuality and Religious Instruction in Brazilian Educational Policy"; Junqueira, "Religious Education in Brazil: An Overview of Pedagogical Developments", 1/285.

³⁵ Carvalho - Sívori, "Gender, Sexuality and Religious Instruction in Brazilian Educational Policy".

³⁶ LDB, 1996.

³⁷ Santos, "The Relevance of Religious Education in the Formation of the Subject in the Brazilian Educational Scope", 5, 7.

3.2. Din Eğitiminin Hukukî Dayanakları

Brezilya'da din eğitimi yasal olarak merkezî idare tarafından yapılan düzenlemelere dayanmaktadır. Buna mukabil bu temel metinlerle ters düşmemek koşuluyla ders içeriği ve istihdam gibi alanlarda yerel yönetimlere de düzenleme yetkisi verilmektedir. Brezilya'da din eğitiminin en önemli hukukî dayanağı 1988 tarihli Anayasa'nın 120. maddesidir. Bu maddede din eğitiminin seçmeli bir ders olacağı ve ilkokulda normal ders saatlerinde verileceği ifade edilmiştir.³⁸ Tıpkı Türkiye gibi Brezilya'da da Anayasa'da zikredilen tek dersin din eğitimi dersi olduğu görülmektedir.³⁹

Din eğitime kaynaklık eden bir diğer hukukî metin ise 1996 tarihli LDB'nin 33. maddesidir. İlgili maddede 1997 tarihinde yapılan değişiklikle ihtiyarî bir ders olmakla birlikte din dersi devlet okullarında normal okul saatinde okutulan ve temel vatandaşlık eğitiminin bir parçası olarak kabul edilen bir ders olarak tanımlanmıştır. Bu derste ülkenin dinî kültürel çeşitliliğine saygı gösterilmesi ve her türlü dinî propagandadan uzak durulması gerektiği de belirtilmiştir.⁴⁰ Yasaya göre, eğitim mezhep merkezli olmamalı ve dini yayma amacıyla gerçekleştirilmemelidir. Ayrıca bu derslere katılmak istemeyen öğrenciler için alternatif eğitim içerikleri sunulmalıdır. Okulların Afro-Brezilya dinini, tarihini ve kültürünü öğretmesi gerekmektedir. Yasal olarak askerî okullar hariç, kamu ve özel okul öğrencileri kutsal günlerinde, şayet inançları bu tür faaliyetleri yasaklıyorsa sınava ya da derse girmeme hakkına sahiptir. Yasa gereği okulların alternatif sınav ve telafi dersleri sunması zorunludur.⁴¹ Brezilya'daki yasalarda lise kademesinde din eğitimiyle ilişkili bir ders öngörülmemiştir.⁴² Yerel yönetimler temel eğitimde seçmeli olan din eğitimi dersini almak istemeyen öğrencilere farklı alternatifler sunmaktadır. Vatandaşlık, etik, insan hakları, kültürel çoğulculuk temalı faaliyetler bunların başlıcaları olarak ifade edilebilir. Zira Brezilya'da 7-14 yaş grubu öğrenciler için okullarda bu temalar altında programlar arası proje ve aktiviteler yer almaktadır.⁴³

Din eğitiminin önemli bir diğer yasal dayanağı da Kilise ve Devlet arasında 2008 yılında imzalanan Konkordato'dur. 2010 yılında Temsilciler Meclisinde %66 çoğunlukla kabul edilen bu anlaşmanın 11. maddesinde "Ensino Religioso (Din Eğitimi)", Brezilya'nın dinî kültürel çeşitliliğine saygı göstermek, dinî ayrımcılık yapmamak ve isteğe bağlı olmak koşuluyla Katoliklik ve diğer mezhepler için okullarda program dahilinde okutulan bir ders olduğu vurgulanmıştır.⁴⁴ Bu anlaşma ile okullardaki din öğretimi tekrar garanti altına alınmış ve dinî ayrımcılığa karşı çıkmak için bu garanti diğer dinî grupları içerecek şekilde genişletilmiştir.⁴⁵ Bu anlaşma ile Kilise, Devlet karşısındaki ayrıcalıklı yerini garanti altına almış; buna mukabil devletin yasalarla teminat altına almaya çalıştığı dinî kültürel çeşitliliğe duyarlı din eğitimi yaklaşımını kabul ettiğini beyan etmiştir.

3.3. Devlet Okullarında Din Eğitimi

Anayasa gereği federatif bir yönetim anlayışına sahip olan Brezilya'da 1970'lere kadar federal düzeyde din eğitiminin çerçevesini belirleyen bir referans metin oluşturulmamış; din

³⁸ CB, md. 120.

³⁹ Taciana Brasil Dos Santos, "Religious Education in the National Common Curricular Base: Some Considerations", *Educação em Revista* 27 (2021), 3.

⁴⁰ LDB, 1997, md. 33.

⁴¹ IRF Office, *2022 Report on International Religious Freedom: Brazil*.

⁴² Her ne kadar lise kademesinde bir din dersi bulunmasa da okul ikliminde dinin izlerini görmek mümkündür. Nitekim Rocha (2016) 2010-2012 yılları arasında Federal Bölge'de yer alan 31 idari alanın 15'inde araştırma örneklemine dahil ettiği 23 lisenin %60.87'inin farklı dinî sembollere okulda yer verdiğini tespit etmiştir. Maria Zélia Borba Rocha, "Religious Expressions in Public Schools: Are They Social Representations or Ideology?", *Maringá* 38/3 (2016), 234.

⁴³ Ulisses Araújo - Valéria Arantes, "The Ethics And Citizenship Program: A Brazilian Experience in Moral Education", *Journal of Moral Education* 38/4 (2009), 492.

⁴⁴ ABS, md. 11; Nina Stocco Ranieri, "Home-Schooling and Religious Education in Brazil", *The Unwritten Brazilian Constitution*, ed. Rubens Beçak - Jairo Lima (Lanham Boulder New York London: Lexington Books, 2020), 6.

⁴⁵ Gomes, "Religion and the Secular State in Brazil", 133.

eğitimi süreçleri daha çok meclis kararları, kararnameler ve eyalet yasaları çerçevesinde yürütülmüştür. Bu durum okullarındaki din eğitimi uygulamalarında bölgeler arasında ciddi farklılıklar ortaya çıkarmıştır. 1970'lerde bu farklılıkları minimize etmek ve okullardaki din eğitimi uygulamalarında ortak bir zemin oluşturmak için Din Eğitimi Kiliseler Konseyi (CIER, 1970); Kamu Okullarında Din Eğitimi (EREP, 1972); Dinlerarası Eğitim Derneği (ASSINTEC, 1973) ve Dinlerarası Din Eğitimi Komisyonu (CIERES, 1975) gibi kuruluşlar oluşturulmuştur. Bu kuruluşların çalışmaları neticesinde 1995 yılında toplanan Din Eğitimi Kiliseler Konseyi (CIER) de ulusal din eğitiminin standartlarını belirlemeyi ve eğitimin her kademesinde öğrencilerin dinî tercihlerine saygı duyan bir din eğitimi verilmesini garanti etmeyi amaçlayan Daimî Ulusal Din Eğitimi Forumu'nu (FONAPER) oluşturmuştur.⁴⁶ Bu Forum'un başkan unsurunun Katolik Kilisesi olması dikkat çekicidir. Zira bu kuruluşun organizasyon ve koordinasyonunda görev alan personelin çoğunluğu kiliselere, özellikle de Katolik Kilisesine bağlıdır. Forum'un başkanı da Brezilya Ulusal Piskoposlar Konferansı'na (CNBB) bağlı kişilerden seçilmektedir.⁴⁷

FONAPER'in kuruluşunu takiben 1996 tarihinde çıkartılan LDB'nin 9. maddesinde de bu konuda bir düzenlemeye gidilmiştir. Burada temel eğitimin asgarî içeriğini ve programa rehberlik edecek yeterlilik ve yönergeleri eyalet ve belediyelerle iş birliği içinde belirleme sorumluluğunu federal hükümete vermiştir.⁴⁸ Yine aynı yıl bu kapsamda Ulusal Program Ölçütleri (PCN) yayımlanmış; fakat bu metinde din dersiyle ilişkili bir düzenlemeye yer verilmemiştir. Bunun üzerine FONAPER 1997 tarihinde *Din Eğitiminin Ulusal Program Ölçütleri* adıyla bir öneri yayımlamıştır. Her ne kadar resmî bir hüviyet taşımasa da bu metin alanda öğretmenler tarafından yaygın olarak kullanılmıştır.⁴⁹ 1997 tarihinde LDB'nin 33. maddesinde yapılan güncelleme ile yerel düzeyde din eğitimi alanında uygulamada müştereklik sağlanmasının amaçlandığı görülmektedir. Nitekim bu düzenleme ile yerel idarelerin içerikleri oluştururken dinî çeşitliliği gözetmesi, dinî propagandadan uzak durması hükmü koyulmuş; bunun yanında da eğitim programı hazırlanırken farklı dinî gruplar tarafından oluşturulmuş organizasyonların görüş ve önerilerinin alınması gerektiği ifade edilmiştir.⁵⁰ Eyalet yönetimlerinin ilgili yasada belirtilen hususlar ve diğer temel yasalarda belirtilen özgürlüğe saygı ve toleransa değer verme gibi ilkeler çerçevesinde din derslerinin içeriğine dair düzenlemeler yapabilmeye öngörülmüştür.⁵¹ Yine bu kapsamda 1998 yılında Ulusal Program Rehberi hazırlanmış ve bu rehberde "Din Eğitimi" adıyla müstakil bir öğrenme alanı da tanımlanmıştır. Fakat bu Rehber genel bir çerçeve sunduğu ve eyaletlerde din eğitimi uygulamalarına dair düzenlemeler içermediği için bölgeler arasında ciddi uygulama farklılıkları meydana gelmiş, her eyalet bu konuda kendi standart ve normlarını oluşturmuştur. Örneğin temel metinlerde hoşgörü ve tolerans vurgusu varken Rio de Janeiro eyaleti, devlet okullarında mezhep merkezli bir din eğitimi tercihiyle dikkat çekmiştir.⁵²

Brezilya'da din eğitimi alanında yerel düzeyde karşılaşılan farklı uygulamaların önüne geçebilmek noktasında en kapsamlı çalışma olan Ulusal Müfredat Ortak Tabanı (National Curriculum Common Base -BNCC-) tasarımına ise ancak 2015 yılında başlanabilmiştir. Tamamı FONAPER üyesi olan 166 uzmandan oluşan bir grupla yürütülen ortak müfredat çalışması Brezilya eğitim tarihinde geniş tabanlı bir istişare sonucu oluşan ilk programdır ve din eğitiminin de bu programda yer alması oldukça önemlidir. Uzun süren değerlendirmelerin sonucunda Eğitim Bakanlığı uygun bir modelle din eğitiminin vatandaşlık eğitimine katkı sunacağını kabul etmiştir. Oluşturulan ortak metinde yedi

⁴⁶ Santos, "Religious Education in the National Common Curricular Base: Some Considerations", 3.

⁴⁷ Carvalho - Sívori, "Gender, Sexuality and Religious Instruction in Brazilian Educational Policy".

⁴⁸ LDB, 1996, md. 9.

⁴⁹ Santos, "Religious Education in the National Common Curricular Base: Some Considerations", 4.

⁵⁰ LDB, 1997, md. 33.

⁵¹ Junqueira, "Religious Education in Brazil: An Overview of Pedagogical Developments", 1/286.

⁵² Carvalho - Sívori, "Gender, Sexuality and Religious Instruction in Brazilian Educational Policy".

prensip öne çıkmıştır ki bunlardan biri de din eğitimi doğrudan ilgilendiren çoğulculuktur.⁵³ BNCC bir çerçeve program olarak iş görmekte, yerel düzeyde ilgili birimler bu çerçeve programa ters düşmeyecek şekilde kendi programlarını hazırlamaktadırlar. Örneğin Rio de Janeiro Eyalet Yasası; inanç ve ibadet özgürlüğüne saygı, dinî ve kültürel çeşitlilik, Afro-Brezilya, yerli ve Yahudi inançlarının ulusal toplumun oluşumundaki etkisi; dinî özgürlük ile devletin laikliği arasındaki ilişki ve dinî ifade biçimlerine yönelik hoşgörüsüzlüğün yasal sonuçları gibi konuları içeren derslerin programa dahil edilmesine izin vermektedir.⁵⁴

2015, 2016 ve 2018 tarihlerinde üç farklı versiyonu yayımlanan BNCC'de din eğitimi başlığında bazı önemli değişiklikler yapıldığı görülmektedir. Nitekim müfredatın ilk iki versiyonunda din eğitimi; coğrafya, sosyoloji ve tarihle birlikte "Beşerî Bilimler" alanı altında yer almıştır. 2018 tarihli son versiyonda ise din eğitimi müstakil bir alan olarak müfredatta kendine yer bulmuştur. Her üç versiyonda da din eğitimi bir dinî bilgi alanı olarak kabul edilmiş olsa da ilk iki versiyonda dinî bilginin çoğulcu bir perspektifle ele alındığı; son versiyonda ise etik ve bilimsel perspektifin öne çıktığı görülmektedir. Nitekim ilk ikisinde amaç dinî çoğulculuğun ve farklı inançlara saygının öğretilmesi iken son versiyonda dinî bilgi, inanç özgürlüğü, dinî diyalog ve hayatın anlamına dönük amaçlar öne çıkmaktadır. Ulusal Eğitim Konsili 2019 yılında müfredatta tekrar kısmî bir revizyona giderek din eğitimi müstakil bir alan olmaktan çıkartıp tekrar "Beşerî Bilimler" alanının altına yerleştirmiştir.⁵⁵ Yeniden eski formata dönülmesinde ilk iki versiyonun çoğulculuğa duyarlı yapısının etkili olduğu değerlendirilebilir.

BNCC'nin son versiyonu incelendiğinde beceriye dayalı bir tasarım gerçekleştirildiği görülmektedir. Nitekim programda 30 bilişsel hedef, 63 tane de beceri yer almaktadır. Programda yer alan üç temadan "Kimlikler ve Diğerleri" temasında 11; "Dinî Tezahürler" temasında 18; "Dinî İnançlar ve Yaşam Felsefeleri" temasında ise 34 beceriye yer verilmiştir. İlk tema 1-3. sınıflarda, ikinci tema 1-4. ve 7. sınıflarda, son tema ise 4-9. sınıflarda işlenecek konuları ihtiva etmektedir.⁵⁶ Burada ilk ve son temaların tamamen ayrı sınıflarda verildiği; ikinci temanın ise bu iki tema arasında bir geçiş görevi üstlendiği görülmektedir. Bu sistem; eğitim sürecinin, farklılıkların farkına varma ve kimlik inşasıyla başladığını, dinî fenomene bağlı eylem ve uygulamaların fark edilmesi ile devam ettiğini ve bireyleri eylemlerinde motive eden dinî veya felsefi düşüncenin anlaşılmasına doğru geliştiğini göstermektedir.⁵⁷

3.4. Özel Okullarda Din Eğitimi

Brezilya'da özel okullar kâr amacı güden ve gütmeyen şeklinde temelde iki kategoriye ayrılmaktadır. Kâr amacı gütmeyen okullar ise dinî okullar ve hayırsever okullar şeklinde sınıflandırılmaktadır.⁵⁸ Brezilya'da özel okulların çoğunun mezhep merkezli eğitim veren dinî okullardan oluştuğu söylenebilir.⁵⁹ Dinî gruplar tarafından yönetilen okullar içinde en yaygın okul ağı ise Katoliklere aittir. Kilise okulları 1940'lı yıllarda Anísio Teixeira'nın öncülüğünde başlatılan ve Katolik Özel Okullarına karşı laik ve kaliteli bir kamu eğitimi için mücadele eden Escola Nova (Yeni Okul) hareketine kadar eğitim sisteminde çoğunluğu oluşturmuş, bu tarihten sonra ise Katolik okulları ortaöğretimdeki çoğunluğu devlet okullarına kaptırmıştır. Bu gelişmeler 1945'te Brezilya Katolik Eğitim Derneği (AEC); 1952'de Brezilya Katolik Yüksek Öğretim Derneği (ABESC) ve 1993 yılında Brezilya Katolik Okullarının Koruyucuları Ulusal Birliği'nin (ANAMEC) kurulmasına zemin hazırlamıştır.⁶⁰

⁵³ Santos, "Religious Education in the National Common Curricular Base: Some Considerations", 1, 5, 14.

⁵⁴ IRF Office, *2022 Report on International Religious Freedom: Brazil*.

⁵⁵ Santos, "Religious Education in the National Common Curricular Base: Some Considerations", 9.

⁵⁶ BNCC, 11-12.

⁵⁷ Santos, "Religious Education in the National Common Curricular Base: Some Considerations", 12.

⁵⁸ LDB, 1996, md. 20.

⁵⁹ Junqueira, "Religious Education in Brazil: An Overview of Pedagogical Developments", 1/281.

⁶⁰ Manoel Alves, "A Escola Católica, Uma História De Serviço Ao Povo E À Nação Brasileira", *Revista Diálogo Educacional* 3/7 (2002), 22-23.

Daha sonra bu üçünün birleştirilmesiyle Brezilya Ulusal Katolik Birliği (ANEC) oluşturulmuştur. Bu birliğin temel görevi Brezilya Ulusal Piskoposlar Konferansı (CNBB) ile iş birliği içinde ülke çapında ve her düzeyde Katolik eğitimini temsil ve organize etmektir.⁶¹ Ülkedeki Katolik okulların 1.100 tanesi ANEC'e bağlıdır. Bu okulların büyük çoğunluğu hayırsever okul statüsündedir ve buralarda okuyan öğrencilerin en az %20'si herhangi bir ücret ödememektedir.⁶² Bugün halen bu kurumlar eğitim sistemi içinde önemli bir etkiye sahiptir. Kilisenin özellikle okul öncesi ve ilköğretim kademesinde eğitim faaliyetlerine yoğun şekilde devam ettiği söylenebilir.

Tablo 1. 2020 Yılı Verilerine Göre Brezilya'da Katolik Okul Sayısı

	Okul Öncesi	İlköğretim	Ortaöğretim	Yükseköğretim Öğrenci Sayısı ⁶³		
				Yüksek Öğretim	Dinî Eğitim	Diğer
Okul	1.184	1.338	802	-	-	-
Öğrenci	170.145	547.254	175.111	21,223	53,230	451,273

Kaynak: Quentin Vodon, Global Catholic Education Report, 94'ten uyarlanmıştır.

Kilise okulları verdikleri kaliteli eğitimle öne çıkmakta, bu sebeple farklı inanç ve geleneğe öğrencilere ev sahipliği yapmaktadır. Daha önce sadece Katoliklere eğitim veren bu okullar 21. yüzyılda, özellikle II. Vatikan Konsili (1962-1965) sonrasında farklı dinî arka plana sahip öğretmen, personel ve öğrencilere hizmet sunan bir kuruma dönüşmüştür.⁶⁴ Çocuklarını buraya gönderen velilerin temel motivasyonu, onlara dinî bir eğitim aldirmek ve onları dindar yapmaktan ziyade onların buradaki kaliteli eğitimden istifade etmelerini sağlamaktır. Öğrenci profilindeki bu değişiklik kilise okullarının da daha çoğulcu bir perspektifle eğitim vermesini gerekli kılmıştır. Özellikle program kapsamındaki din eğitimi faaliyetlerinin BNCC'de öngörülen çerçeveye sadık kalınarak çoğulcu bir yaklaşımla yürütüldüğü söylenebilir.

Kilise okulları, çocuklarını daha dindar yetiştirmek isteyen veliler için de ek eğitim faaliyetleri sunmaktadır. Zira her ne kadar öğrenci profili çeşitlense de Devlet tarafından tanınan bu okullar ait oldukları geleneğe bağlı olarak kendi dinî kimliklerini oluşturma hakkına sahiptir. Bu amaçla ilgili okullarda program kapsamındaki din eğitiminden farklı olarak pastoral faaliyetler de düzenlenmektedirler. Öğrencilerin farklı dinî gruplara aidiyeti dikkate alınarak ortak din dersinde çoğulcu bir perspektif işe koşulsa da bu okullar, ailelere ve çocuklara tam anlamıyla mezhepsel faaliyetler de sunabilmektedir. Bunlar pastoral faaliyetler için oluşturulmuş yönergeler çerçevesinde yürütülmektedir.⁶⁵

Brezilya'da yakın dönemde Amerika kökenli Protestanların özellikle de Evanjelistlerin etkili bir dinî grup haline geldikleri ve bunun Protestan okullarına da ayrı bir prestij kazandırdığı görülmektedir. Amerika destekli bu okulların dinî olduğu kadar siyasal bir misyon da yüklendiği söylenebilir. Zira bu okullar Amerikan kültürünü ve değer dünyasını Güney Amerika'da yaymak gibi bir görev üstlenmekle eleştirilmektedir. Bu okullarda her zaman din dersine rastlamak mümkün olmasa da günlük okul pratikleri, öğrencileri dinî ve Amerikanist prensiplerle uyumlu bir yaşam ve toplum idealiyle şekillendirecek biçimde kurgulanmaktadır. Tarihî süreçte kırsal bölgelerde yoksul kitle için kurulan okullar ile şehir merkezlerinde daha zengin ailelerin çocuklarına eğitim vermek için açılan kolejler şeklinde

⁶¹ A Associação Nacional de Educação Católica do Brasil (ANEC), "Missão" (Erişim 12.05.2024).

⁶² Eduardo Campos Lima, "Catholic Schools in Brazil Cautious About Reopening During Pandemic", *cruxnow.com* (2020).

⁶³ İlgili çalışmada yükseköğretimde Kilise'ye ait kurum sayısı verilmemiştir.

⁶⁴ Junqueira, "Religious Education in Brazil: An Overview of Pedagogical Developments", 1/287.

⁶⁵ Sérgio Rogério Azevedo Junqueira, "Pedagogical Identity for Religious Education in Catholic Schools: A Brazilian Case Study", *Global Perspectives on Catholic Religious Education in Schools*, ed. Michael T. Buchanan - Adrian-Mario Gellert (New York: Springer, 2019), 2/540-541.

yapılanan Protestan okullarının, bugün kırsaldakileri kapanmışken kolej formatındakiler varlığını devam ettirmektedir. Protestan okulları hem katı Katolik geleneğe hem de bu geleneğin etkisinde yürütülen devlet okullarındaki din eğitimi derslerine karşı bir tutum takınmış ve daha liberal bir söylem geliştirmiştir.⁶⁶ Bu tavır özellikle üst toplumsal sınıflarda bir karşılık bulmuş gözükmektedir.

3.5. Din Eğitimi Yaklaşımı

Brezilya'da kolonileşme döneminde eğitim sistemini kontrol eden Kilise, eğitim kurumlarını kendi dinî akidesini yaymak için kullanmış ve Brezilya'da Katolik inancının geniş kitlelere ulaşmasını sağlamıştır. Bu dönemde din eğitimi mezhep merkezli, doktriner bir anlayışla yürütülmüştür. Brezilya'nın bağımsızlığını kazandığı 1822 sonrası süreçte de din eğitiminin bu karakterini muhafaza ettiği, bu konudaki yeni arayışların ancak yakın dönemde başladığı söylenebilir. Nitekim LDB'nin 1971 tarihli versiyonunda dahi din eğitiminin mezhep merkezli olarak tanımlandığı ve süreçlerin ilgili kiliselerin sorumluluğuna bırakıldığı görülmektedir.⁶⁷

Brezilya'da özellikle 1990'lı yıllarda mezhep merkezli din eğitimine alternatif oluşturmaya dönük çabaların hız kazandığı görülmektedir. Bu çabanın ilk somut sonuçlarından biri 1995 yılında çoğulculuğa saygı duyan bir din eğitimi verilmesini garanti etmeyi ve din eğitiminin seküler modelini geliştirmeyi hedefleyen FONAPER'in oluşturulmasıdır.⁶⁸ Bunu takiben 1996 tarihinde çıkartılan yeni LDB ile de dinî kültürel çeşitliliğe saygı gösterilmesi ve her türlü dinî propagandadan uzak durulması ve din dersinin içeriğinin belirlenmesinde farklı dinlere ait temsilcilerden oluşan sivil bir kuruluşa danışılması esas getirilmiştir.⁶⁹ İlgili düzenleme ile din eğitimine iki farklı yaklaşımı da mümkün kılan bir çerçeve çizilmiştir. Buna göre ya öğrenci ve velilerin dinî referanslarına göre mezhep merkezli bir eğitim verilecek ya da programın oluşturulmasından sorumlu farklı dinî topluluklar arasında varılan bir anlaşmaya dayalı olarak çoğulcu bir modelle eğitime devam edilecektir.⁷⁰ 1996 tarihli LDB'nin 33. maddesinde 1997 tarihinde yapılan değişiklikte okullarda ihtiyarî olarak okutulan din dersi bütün sivilin eşit haklara sahip olması üzerine temellenen vatandaşlık inşa sürecinin bir parçası olarak tanımlanmış; kültürel, etnik ve dinî çoğulculuğa saygı prensibi öne çıkmıştır.⁷¹ Gerek FONAPER gerekse LDB'nin 1996 ve 1997 tarihli güncel şekli çoğulculuğa duyarlı bir din eğitimi daha makbul ve meşru hale getirmiş; yüzyıllara sâri mezhep merkezli din eğitimi, etkisini kaybetmeye başlamıştır. Din eğitimi veren kurumlar da kendilerini bu yeni anlayışa uyumlu hale getirmeye yönelik arayışlara girmişlerdir.

Her ne kadar yasal olarak din eğitiminde çoğulculuğu özendiren düzenlemeler yapılırsa da kolonizasyon tecrübesi Brezilya'da bunların hayata geçirilmesini zorlaştıran baskın bir kültür oluşturmuştur.⁷² Kilise ve Devlet arasında imzalanan 2008 tarihli anlaşma da kimi çevrelerce mezhep merkezli bir din öğretimi için dayanak olarak değerlendirilmektedir. Özellikle BNCC öncesi döneme dair yapılan araştırmalarda din eğitiminin çoğulcu karakterden uzak olduğu yönünde tespitlerle karşılaşılmaktadır. Örneğin Diniz ve Lionço (2010) din eğitimi materyallerini incelemişler ve genel olarak çoğulculuğu reddeden bir tavrın varlığından bahsetmişlerdir.⁷³ Tomaz (2012) geleneksel, dışlayıcı ve ayrımcı bir

⁶⁶ Harethon Silveira Domingos - Taciana Brasil, "O Docente Nos Colégios Do Protestantismo De Missão: Quais Critérios De Formação Habilitam Para O Epistemicídio?", *XI Congresso Nacional de Ensino Religioso (CONERE), III Congresso Latino-Americano de Educação e Ciências da Religião (CLAEICIR)* (Florianópolis: FONAPER, 2022), 165.

⁶⁷ Carvalho - Sívori, "Gender, Sexuality and Religious Instruction in Brazilian Educational Policy".

⁶⁸ Santos, "Religious Education in the National Common Curricular Base: Some Considerations", 3, 10.

⁶⁹ LDB, 1997, md. 33.

⁷⁰ Carvalho - Sívori, "Gender, Sexuality and Religious Instruction in Brazilian Educational Policy".

⁷¹ LDB, 1997, md. 33.

⁷² Junqueira, "Pedagogical Identity for Religious Education in Catholic Schools: A Brazilian Case Study", 2/539.

⁷³ Debora Diniz vd., *Laicidade e Ensino Religioso no Brasil* (Brasília: Letras Livres/ Editora UnB/Unesco Brasil, 2010) akt. Carvalho - Sívori, "Gender, Sexuality and Religious Instruction in Brazilian Educational Policy".

modelin din eğitimi sınıflarında uygulandığını söylemiştir. Lima (2015) ise ortaokul düzeyinde yaptığı araştırmada öğretmenlerin tutucu dinî söylemi yeniden ürettiklerini ve siyahi öğrencilere sosyokültürel ayrımcılık uyguladıklarını tespit etmiştir. Lima ayrıca tarih, sanat ve din dersi öğretmenleriyle yaptığı görüşmelerde bu okullarda Katolikliğin egemen olduğunu ve bu durumun okuldaki uygulamalara etki ettiğini saptamıştır.⁷⁴

Mezhep merkezli yaklaşımın baskın olduğu yönündeki tespitler öne çıkıyor olsa da özellikle BNCC öncesi dönemde din eğitiminin nasıl uygulanacağına dönük bir ortak çerçeve oluşturulmadığı için benimsenen din eğitimi yaklaşımında yerel düzeyde farklılıklar olduğu görülmektedir. Örneğin São Paulo eyaletinde din eğitimi içeriği hiçbir inancı dışarıda bırakmayacak şekilde dinler tarihi formatında verilmiştir. Santa Catarina eyaletinde din eğitimi; çoğunluğunu Katoliklerin oluşturduğu farklı dinî grupların ortak katkısıyla mezheplerüstü bir yaklaşımla yürütülmüştür. Rio de Janeiro'da ise mezhep merkezli bir eğitim uygulanmıştır.⁷⁵

2018 tarihli BNCC'nin din eğitimi yaklaşımındaki dönüşüm için önemli bir etki oluşturduğu ve bazı önemli değişimleri de beraberinde getirdiği görülmektedir. Zira BNCC laik bir din eğitimi öngörmekte, bunu da fenomenolojik ve antropolojik modele dayandırmaktadır. Ancak programa yön veren ağırlıklı bakışın fenomenolojik olduğu görülmektedir.⁷⁶ Din eğitiminin başlangıç noktası, öğrenciler arasındaki sosyal etkileşimdir. Bu derslerin; öğrencilerin, bilgilerini kademeli olarak güncellemelerine, etraflarındaki çeşitli dinî deneyimler üzerinde yansıma yapmalarına, varoluşsal sorgulama becerilerini geliştirmelerine, argümantasyona dayalı yanıtlar oluşturmalarına, farklı kültürlerin yapılandırılmasında ve sürdürülmesinde dinî geleneklerin rolünü analiz etmelerine, farklı inançlar ve doğruların anlamını çözümlenmelerine fırsatı sunması beklenmektedir.⁷⁷ BNCC ile farklı dindarlık biçimleri hakkındaki tartışmalarda felsefi bakışın da sürece yansıtılması istenmektedir. Öğrenme hedeflerinde öğrencilerin kendi anlam öykülerine yönelik eleştirel yansıtma yapabilmesine ve kendini konumlandırabilmesine vurgu yapıldığı görülmektedir. Din eğitimiyle öğrencilerin kendilerini fark etmeleri, kendi kimliklerini inşa etmeleri, aynı zamanda dinî çeşitliliğe yönelik saygıyı artırarak diğer kimlik ve seçeneklerle de tanışmaları umulmaktadır. Eğitimcilerden de öğrencinin kimliğini kabul ve takdir etmesi beklenmektedir. Okul programında toplum, kültür, insan davranışları ve dindarlık diğer boyutlarla birlikte öğrencilere sunulmaktadır. Dinî çoğulculuk, okullarda vatandaşlık eğitiminin bir parçası olarak kabul edilmektedir. Bu metinde öne çıkan etik ve bilimsellik vurgusu, daha önce hâkim olan mezhep merkezli yaklaşıma son verildiği şeklinde yorumlanmaktadır. Zira 4.439 nolu anayasa ihlal davasında 2017 yılında Anayasa Mahkemesi din öğretiminin mezhep merkezli olabileceği yönündeki kararına rağmen ilgili çalışmanın hiçbir versiyonunda bu modelin benimsenmediği görülmektedir.⁷⁸

Din eğitimi alanında yakın dönemde öne çıkan çoğulcu perspektifin özel statüdeki kilise okullarını da etkilediği görülmektedir. Bu okullar, 1996 tarihli eğitim yasası ve 2018 tarihli BNCC din eğitimi süreçlerinde toplumdaki farklılıkları dikkate almayı şart koştuğu için buna uygun adımlar atmış ve farklı dinî tecrübeleri keşfe dönük bir eğitim benimsemiştir.⁷⁹ Katolik okullarında nasıl bir din eğitimi verileceği meselesi Brezilya Piskoposlar Konferansı

⁷⁴ Joselia Barros Queiroz Lima, "Sons do Silêncio: a Relação Entre Igreja Católica e Educação Escolar- um Estudo de Caso". *Revista Vozes do Vale*, 1/7, (Mayıs 2015), 1-21 akt. Senefonte, "The Relationship Between Religion and Education in Brazil", 442-445.

⁷⁵ Carvalho - Sívori, "Gender, Sexuality and Religious Instruction in Brazilian Educational Policy".

⁷⁶ Taciana Brasil, "Formação Docente E Modelos De Ensino Religioso: Exigências E Especificidades", *XI Congresso Nacional de Ensino Religioso (CONERE), III Congresso Latino-Americano de Educação e Ciências da Religião (CLAEICIR)* (Florianópolis: FONAPER, 2022), 157.

⁷⁷ Junqueira, "Pedagogical Identity for Religious Education in Catholic Schools: A Brazilian Case Study", 2/544-545.

⁷⁸ Santos, "The Relevance of Religious Education in the Formation of the Subject in the Brazilian Educational Scope", 8; Santos, "Religious Education in the National Common Curricular Base: Some Considerations", 9-10, 14.

⁷⁹ Junqueira, "Religious Education in Brazil: An Overview of Pedagogical Developments", 1/287.

ve Brezilya Katolik Eğitim Derneği tarafından tartışılmıştır. İlköğretimde bu noktada din eğitimi ile kateşist din eğitim arasında bir ayrıma gidilmiş ve okullardaki eğitimin çoğulculuğu esas alan ve okul müfredatına entegre edilmiş bir din eğitimi olacağı kararlaştırılmıştır. Modern toplumun çoğulculuğu, din özgürlüğü ve ailelerin kendi ahlakî ve dinî prensiplerini tanımlama hakkı kabul edilmiştir. Burada eğitim veren öğretmenlerden beklenen; öğrencilere farklı dinler hakkında bilgi vererek onların dünyayı daha geniş bir perspektiften anlamalarına olanak tanıyacak temel bir sosyal ve dinî formasyon sunmalarıdır.⁸⁰ Bununla birlikte, daha önce belirtildiği üzere Kilise'ye bağlı özel okullar, ortak din derslerinin dışındaki sunduğu pastoral faaliyetlerde mezhep merkezli din öğretim faaliyetlerine de eşzamanlı olarak devam etmektedir.

Genel anlamda bakıldığında din derslerinde içeriğin tek bir dine hasredilmesi yasal olarak mümkün olmadığı için eğitimin Katolik bir din eğitimi olduğu söylenemez. Buna mukabil bu derslerin ülkedeki tüm dinî çeşitliliği yansıtan çoğulcu bir karaktere büründüğünü söylemek de mümkün değildir. Zira Katoliklik başta olmak üzere bazıları diğerlerine göre daha prestijlidir. Hatta özellikle spiritüalistlerin ve Afrika kökenli dinlerin uygulamalarına, bazı baskın dinî grupların karşı çıktığı görülmektedir. Kanunlarda durum farklı olsa da pratikte Katoliklik baskın karakterini devam ettirmektedir. Bu etki ilgili dersin bazı okul ve öğretmenler tarafından Katolik din dersi olarak görülmesine neden olmaktadır. Ülke çapında birçok okulda Katolikliğe ait sembollerin (haç, azizler, ikonlar vb.) kullanılması, dua seremonisine yer verilmesi, Brezilya'da bazı resmî tatillerin doğrudan Katolik kaynaklı olması bu etkiyi açıkça gözler önüne sermektedir.⁸¹ Bu etki kimi çevreler tarafından Katolikliği yayma çabasının bir yansıması olarak değerlendirilerek ciddi anlamda eleştirilmektedir. Buna karşın kimi çevreler de bunun çoğulculuğa aykırılık anlamı taşımadığını dile getirmektedir. Örneğin Santos (2021) burada amacın öğrencileri dinin mensubu yapmak değil, diğer dinlere ve dinî çoğulculuğa saygı göstererek Hıristiyanlığın öğretilerini ve temellerini aktarmak olduğunu iddia etmektedir. Ona göre din eğitimi daha çok vatandaşlık ve toplumsal uyum temelinde yürütülmekte; inanç, barış, adalet, kültür ve insanlar arasında saygı gibi kavramlara vurgu yapılmaktadır.⁸²

3.6. Yüksek Din Öğretimi ve Öğretmen Yetiştirme

Brezilya'da 1996 tarihli LDB'ye kadar öğretmenlerin yetiştirilmesi, seçimi ve ataması konusunda bir standart belirlenmemiştir. İlgili yasanın 62. maddesi, 1999 tarihli ve 3276 sayılı Kararname ve 2014 tarihli Ulusal Eğitim Planı (PNE) ile öğretmenlerin en az lisans düzeyinde eğitim almış olması şarta bağlanmıştır.⁸³ Bununla birlikte ilgili metinlerde din eğitimi öğretmeni yetiştirmek için hiçbir zaman ulusal bir politika belirlenmemiştir. Buna dair takip ve düzenleme sorumluluğu eyaletlere ve okullara bırakılmıştır. Din dersi öğretmeni seçiminde bir düzenlemeye gidilmediği için bu dersler zaman zaman ders saati az olan diğer alandaki öğretmenlerin ücret almak için girdiği bir ders haline almıştır ve bu dersi herkesin verebileceği şeklinde bir toplumsal kabul oluşmuştur.⁸⁴

Brezilya'da din dersi öğretmeni yetiştirme süreçlerinde eyaletler arasında farklılıklar olduğu görülmektedir. Santa Catarina eyaleti, LDB-97 yürürlüğe girdikten sonra Din Bilimleri altında öğretmen yetiştirme programı uygulayan ilk eyalet olmuştur. São Paulo eyaletinde 2001 yılında Eyalet Eğitim Konsili tarafından alınan karar uyarınca bu dersi verecek öğretmenlerin sosyal bilimler, felsefe ya da tarih alanında lisans derecesine sahip olması şartı getirilmiştir. Bu öğretmenleri yetiştiren programların içeriğinin ise Campinas Devlet

⁸⁰ Junqueira, "Pedagogical Identity for Religious Education in Catholic Schools: A Brazilian Case Study", 2/541.

⁸¹ Senefonte, "The Relationship Between Religion and Education in Brazil", 440.

⁸² Santos, "The Relevance of Religious Education in the Formation of the Subject in the Brazilian Educational Scope", 7.

⁸³ Alysson Brabo Antero - Marililson Barbosa da Silva, "Formação E Atuação Docente No Ensino Religioso: O Prescrito, O Real E O Necessário", *XI Congresso Nacional de Ensino Religioso (CONERE), III Congresso Latino-Americano de Educação e Ciências da Religião (CLAEICIR)* (Florianópolis: FONAPER, 2022), 149 -155.

⁸⁴ Antero - Silva, "Formação E Atuação Docente No Ensino Religioso: O Prescrito, O Real E O Necessário", 149-155.

Üniversitesi'nde tarih lisans programı tarafından hazırlanması kararlaştırılmıştır. Mezhep merkezli bir model uygulayan Rio de Janeiro Eyaletinde bu dersi okutacak öğretmenlerin akreditasyonları, dinî otoritelerin yetkisine bırakılmıştır.⁸⁵

Genel olarak bakıldığında yakın döneme kadar din dersi öğretmenlerinin eğitiminin, dinî kuruluşlar veya benzeri organizasyonlar tarafından gerçekleştirildiği söylenebilir.⁸⁶ Bunun sebep olduğu farklı uygulamaları ortadan kaldırmak için ülke genelinde Din Bilimleri ismiyle bir lisans programı açma çalışmalarının devam ettiği görülmektedir. Nitekim bazı bölgelerde yükseköğretim kurumları, LDB-97'nin 33. maddesi doğrultusunda Din Bilimleri lisans programları açmaktadır. Din eğitimi alanında öğretmen yetiştirme süreçlerinde birliktelik sağlayabilmek için BNCC'nin yürürlüğe girdiği 2018 yılında Din Bilimleri Ulusal Müfredat Yönergesi (CNE/CP) hazırlanmıştır. Bu yönerge ile programda öngörülen amaç ve yeterlikleri gerçekleştirecek din dersi öğretmenini yetiştirebilmek amaçlanmıştır. BNCC'nin öngördüğü fenomenolojik karakterli din eğitimi çeşitli dinî kültürler ve yaşam felsefeleri hakkında bilgi sahibi olmayı gerektirdiğinden öğretmenlere bu yeterliliklerin kazandırılması, Din Bilimleri lisans programıyla sağlanmak istenmiş, CNE/CP'de de buna uygun bir düzenleme öngörülmüştür.⁸⁷

Bütün bu çabalara rağmen Brezilya'da din eğitimi öğretmeni yetiştirmeye yönelik ulusal bir düzenleme olmadığı için Din Bilimleri programlarının sayısının ülke genelinde çok sınırlı kaldığı görülmektedir. Örneğin; kuzey bölgesinde sadece bir üniversite, din eğitimi alanında çalışacak profesyonelleri yetiştirmek için düzenli bir lisans programı sunmaktadır. 2019 yılında Amapá Eyaleti'nde 41 din dersi öğretmeni ile yapılan bir çalışmada din dersi öğretmenlerinin sadece %12'sinin bu alana öğretmen yetiştiren Din Bilimleri lisans mezunu olduğu tespit edilmiştir. Bu alanda çalışan öğretmenlerin %78'inin eğitim ya da tarih gibi alanlardan mezun olup din eğitimi pedagojik formasyonu alan kişilerden oluştuğu; %10'unun da teoloji mezunu oldukları görülmüştür. Bu sonuç öğretmenlerin sadece %12'sinin öğretim yaptığı alanda lisans düzeyinde hizmet öncesi eğitim aldığını göstermektedir. João Pessoa'nın belediye okullarında yapılan bir başka araştırma da burada görev yapan din dersi öğretmenlerinin sadece %11'inin kendi alanlarında lisans eğitimi gördüklerini ortaya koymaktadır.⁸⁸

Brezilya'da din dersi öğretmenlerinin atanmasında dinî grupların özellikle de Kilise'nin önemli bir rol oynadığı; bu süreçlerin daha çok dinî gruplarla iş birliği içinde eyalet ve okul düzeyinde yürütüldüğü görülmektedir. Nitelim 1961 tarihli LDB öncesinde öğretmenlik eğitimi alıp almadığına bakılmaksızın bu dersi verecek kişilerin ilgili dinî kuruluşlar tarafından görevlendirilmesi öngörülmüştür. 1961'de ise ilgili Kanun gereği eyaletlerin din eğitimi personeli istihdam etmesi yasaklanmıştır. 1971 tarihli güncellenen LDB yasası ile bu yasak kaldırılınca Katolik liderler eyalet valilerine ve belediye başkanlarına din eğitimi alanına resmî yolla kendi elemanlarını ataması konusunda baskı yapmaya başlamıştır. Ders öğretmenlerinin atanmasında dinî otoritenin belirleyici olması hukukî tartışmaları da beraberinde getirmiştir. Bu uygulamanın Anayasa'da belirtilen dinî ve kültürel çeşitliliğe saygı ilkesini ihlal ettiği ifade edilmiştir. Ayrıca Evanjelistler, spritüalistler ve Afro-Brezilya kökenli grupların bir dinî otoriteye sahip olmayışları böyle bir imkândan yoksun olmaları sonucunu doğurmaktadır ki bu da eşitsizliği beraberinde getirdiği için eleştirilmektedir.⁸⁹

Dini öğretmenin yanında politik hedefleri olmakla eleştirilen Protestan okullarında öğretmenlik yapacak kişilerde akademik bilginin yanında kimlik ve sosyal çevre de önemli bir belirleyici olarak iş görmektedir. Nitekim bu kurumlarda görev yapacak öğretmenlerin

⁸⁵ Carvalho - Sívori, "Gender, Sexuality and Religious Instruction in Brazilian Educational Policy".

⁸⁶ Gomes, "Religion and the Secular State in Brazil", 138.

⁸⁷ Brasil, "Formação Docente E Modelos De Ensino Religioso: Exigências E Especificidades", 159.

⁸⁸ Antero - Silva, "Formação E Atuação Docente No Ensino Religioso: O Prescrito, O Real E O Necessário", 152

⁸⁹ Carvalho - Sívori, "Gender, Sexuality and Religious Instruction in Brazilian Educational Policy".

Protestan, Amerikan, liberal ve beyaz değerlerini benimsemiş ve bunları hayatına yansıtması şartı aranmaktadır. Bu kişiler hizmet öncesi eğitimlerini de genelde Amerika'da almaktadırlar.⁹⁰

3.7. Din Eğitimiyle İlişkili Güncel Tartışmalar

Brezilya'da din eğitimi alanının en sıcak başlığının Kilise'ye tanınan ayrıcalık olduğu ifade edilebilir. Zira Devlet ve Kilise arasında imzalanan Kondordato farklı çevreler tarafından "Kilise ayrımcılığı" şeklinde tanımlanmaktadır. Dönemin devlet başkanı D. Geraldo Lyrio Rocha ise bu anlaşmayı "Kilise'nin ayrıcalığı" olarak değil "verilmiş bir hak" olarak nitelemiş ve diğer dinî grupların da bunu talep edebileceğini söylemiştir. Dönemin CNBB sekreteri Odilo Scherer da bu anlaşmanın Devlet ve Kilise arasındaki ilişkiyi netleştirdiğini ifade etmiştir.⁹¹

Söz konusu anlaşma 2009 yılında yürürlüğe girmek için başkan onayını beklerken toplumun farklı kesimlerinden STK'lar bu anlaşmaya karşı basın açıklaması yapmıştır. Buralarda dinî gruplar ya da onların temsilcileriyle bağımlılık ve müttefiklik ilişkisi kurulmasını yasaklayan 1988 Anayasası'nın 19. maddesini dayanak olarak göstermişlerdir. Ayrıca onlar, Kilise dışında hiçbir dinî grubun böylesi bir anlaşmayı mümkün kılacak meşru araçlara sahip olamayacağını da dile getirerek bu anlaşmaya itiraz etmişlerdir.⁹² En güçlü itirazlardan biri Evanjelistlerden gelmiştir ve önde gelen dinî liderlerden biri olan Silas Malafaia bu anlaşmayı "kiliseye verilmiş açık çek" olarak nitelemiştir.⁹³ Parlemandaki Evanjelist gruplar da Katolik Kilisesi'ne ayrıcalık tanınmasını illegal bir adım olarak nitelemişlerdir.⁹⁴

2010 yılında anayasaya aykırılık iddiasıyla ilgili anlaşma aleyhine Anayasa Mahkemesi'ne dava açılmıştır.⁹⁵ Anayasaya aykırı olduğunu söyleyenler özellikle Anayasa'nın 33. maddesini buna dayanak göstermişler ve laikliğin gereği olarak kamusal alanların dinî kurumlar tarafından işgal edilemeyeceği; mezhep merkezli bir eğitimin kamuda çalışan laik ve dinî aidiyeti olan öğretmenler arasında farklılıklar yaratacağı ve bunun da eşitlik ilkesinin ihlaline yol açacağı; bu uygulamanın hoşgörüyü ve farklılıklara saygıyı teşvik eden çoğulcu din eğitiminin önüne geçeceğini ileri sürmüşlerdir. Mahkeme 6'ya karşı 5 oyla bu anlaşmayı uygun bulmuştur. Aykırılık yönünde oy kullananlar, kamusal alanın dinî kurumlar tarafında işgal edilemeyeceğini öne sürmüşlerdir. Aykırılığın reddi yönünde oy verenler de yine Anayasa'ya işaret etmişlerdir. Zira Anayasa'nın özsözünde "Tanrıya şükürler olsun" ifadesi yer almakta ve ayrıca 210. madde gibi dini yayma faaliyetine izin veren maddeler bulunmaktadır. Buna ilaveten 226. maddede dinî evliliğe işaret edilmekte, 5. maddede ise devlet kurumlarında dinî yardıma izin verildiği görülmektedir. Ayrıca bu görüşte olanlar dinin dogmatik doğası gereği burada tarafsızlığın mümkün olmadığını da dile getirmektedirler. Bunlar ilkokulda din eğitiminin isteğe bağlı ve program için bir ders olması gerektiğini ve bu derslerin öğretimi için dinlerin temsilcilerinin okullarda eğitim vermek üzere ücretli olarak görevlendirilmesini talep etmektedirler.⁹⁶

Eğitimde Kilise etkisi, dinî özgürlük ve mezhep merkezli eğitim tartışmalarını da beraberinde getirmiştir. Anayasal olarak güvence altına alınan dinî özgürlükler özellikle kamuda dinî sembollerin kullanımı, okullarda din eğitimi, dinî günlerin görünürlüğü, resmî

⁹⁰ Domingos - Taciana Brasil, "O Docente Nos Colégios Do Protestantismo De Missão: Quais Critérios De Formação Habilitam Para O Epistemicídio?", 167.

⁹¹ Jose Ivo Follman - Celso Gabatz, "Secular State and Freedom of Religion in Brazil: The Brazil-Holy See Concordat and the 'General Law of Religions'", *Ciências Sociais Unisinos* 53/2 (2017), 230.

⁹² Follman - Gabatz, "Secular State and Freedom of Religion in Brazil: The Brazil-Holy See Concordat and the 'General Law of Religions'", 230.

⁹³ Follman - Gabatz, "Secular State and Freedom of Religion in Brazil: The Brazil-Holy See Concordat and the 'General Law of Religions'", 231.

⁹⁴ Gomes, "Religion and the Secular State in Brazil", 131-132.

⁹⁵ Carvalho - Sívori, "Gender, Sexuality and Religious Instruction in Brazilian Educational Policy".

⁹⁶ Ranieri, "Home-Schooling and Religious Education in Brazil", 3-5.

kurumlarda dinî yardım, vergi muafiyeti, Devlet ve Kilise arasındaki iş birliği ve bazı dinî grupların politikadaki etkisi bağlamında tartışılmaktadır.⁹⁷ Konu, Brezilya mahkemelerinde davaya konu edilen önemli bir başlıktır. Bu çerçevede devlet okullarında din eğitimi verilmesi, kiliselerin ve dinî derneklerin vergilendirilmesi, Kilise ve dinî grupların seçim süreçlerine dahil olması, orduda dinî yardım gibi konularda verilmiş mahkeme kararları vardır. Ancak konuya dair verilen kararlarda mahkemeler arasında da farklılıklar olduğu görülmektedir. Örneğin bazı dinî gruplar için kutsal kabul edilen cumartesi günü ile ilgili kararlarda bu durum görülmektedir. Yedinci Gün Adventist Kilisesi, Yahudiler gibi kendileri için de kutsal olan bu güne sınav koyulmaması ve bu sınavların başka güne alınması yönünde okul idaresinden talepte bulunmuşlar ve bu konu mahkemeye intikal etmiştir. Anayasa Mahkemesi dâhil bazı mahkemeler bu hakkın kullanılması yönündeki talebi bir ayrımcılığa neden olacağı gerekçesiyle reddetmiştir. Mezhep merkezli yaklaşım da dinî özgürlük bağlamında itirazla karşılaşmış; 2000 yılında Rio de Janeiro mahkemesi bu itirazı değerlendirmiş ve mezhep merkezli “confessional” din eğitiminin din özgürlüğüne engel olmadığına hükmetmiştir. Bazı mahkemeler ise tersi istikamette hüküm vermiştir. Dinî özgürlükle ilişkilendirilebilecek bir diğer husus okullarda dinî sembollerin kullanımınıdır. Bu da davaya konu kılınmış ancak Federal Mahkeme dinî sembollerin kamu kurumlarında kullanımının anayasaya aykırı olmadığına hükmetmiştir.⁹⁸

Brezilya'da mezhep merkezli din eğitimi tartışmalarının bir diğer sonucu evde eğitim modeline ilişkin talepteki artış olmuştur. 1988 Anayasası'nda dinî ihtiyaçları karşılama, akran zorbalığı, uyuşturucu ve şiddetle mücadele gibi konularda işlevsel olan; ancak devlet tarafından öngörülen içeriği sunan ve devlet denetimine imkân veren; eğitim konusunda aile ve devlet arasındaki iş birliğine dayalı rolü gözeten bir evde eğitime izin verilmiştir. Din eğitimi bağlamında evde eğitim uygulamaları, devletin; inanç ve dini öğretme özgürlüğü alanına müdahil olacak şekilde etkisini arttırması ya da ailenin, çocuğuna doğrudan ilkökul eğitimi verecek şekilde kendi alanını genişletmesi temelinde tartışılmıştır. Hatta bu konu da mahkeme süreçlerine konu kılınmıştır. 2017 yılında Anayasa Mahkemesi mezhep merkezli din eğitiminin Anayasa'ya aykırılık teşkil etmediği yönünde karar verdikten sonra 2018 yılında yapılan temyiz başvurusunda ev okulu modeli de gündeme gelmiş ve mahkeme bu konuda yasal bir düzenleme olmadıkça bu tür bir uygulamanın, anne babaların, çocuklarının eğitimiyle ilgili sorumluluklarını yerine getirmede yeterli olmayacağına karar vermiştir. Anayasa Mahkemesi evde eğitim verilebilmesi için ayrı bir kanun çıkartılması gerektiğine işaret etmiştir.⁹⁹

Sonuç

Siyasal ve toplumsal değişimlere karşı oldukça duyarlı bir alan olan din eğitimi, Brezilya eğitim sisteminde geçmişten bugüne farklı gerekçelerle tartışlagelen önemli başlıklardan biri olmuştur. Kolonizasyondan imparatorluğa, oradan da laik karakterdeki cumhuriyete doğru evrilen siyasal süreç din eğitiminin derinden etkilemiş ve alanda ciddi değişimleri de beraberinde getirmiştir. Din-devlet ve din-toplum ilişkisinde oynadığı kilit rol din eğitimine hukukî olarak ayrıcalıklı bir konum kazandırmıştır. Zira tıpkı Türkiye'de olduğu gibi Anayasa'da ismi geçen tek ders din dersi olmuştur. Bir açıdan bakıldığında olumlu gibi görünse de aslında bu durum din eğitimi alanındaki tartışma ve gelişmelerin politik bir düzlemde yürütülmesinin bir sonucu olarak da değerlendirilebilir. Siyasî güç odaklarının değişimine bağlı olarak her seferinde yeniden kurgulanan din ve devlet ilişkisi, yönetici elitlerin dinin etki ve nüfuzunu kullanmak istemesi ve nihayetinde benimsenen seküler devlet anlayışı din eğitiminin amaç ve yaklaşımlarında farklılaşmalara neden olmuştur. 2018 yılında yayımlanan BNCC ile din eğitimi bilimsel ve pedagojik bir zemine

⁹⁷ Follman - Gabatz, “Secular State and Freedom of Religion in Brazil: The Brazil-Holy See Concordat and the ‘General Law of Religions’”, 228-229.

⁹⁸ Gomes, “Religion and the Secular State in Brazil”, 128, 129, 139.

⁹⁹ Ranieri, “Home-Schooling and Religious Education in Brazil”, 2, 9, 11.

oturtulmaya çalışılmışsa da genel anlamda bu alanda politik karar ve tercihlerin etkili olduğu görülmektedir.

Brezilya'da tarihî süreçte din eğitiminde önemli değişimler yaşanmış olmakla birlikte bu alanın bazı karakteristik özelliklerini her zaman devam ettirdiği söylenebilir. Bunlardan biri din eğitimi süreçlerinde Katolik Kilisesi'nin başat aktör olarak her dönemde varlık ve etkisini sürdürmesidir. Zaman zaman iktidar üzerindeki etkisi zayıflasa da Kilise, toplumdaki karşılık ve nüfuzunu kullanmayı başarmıştır. Bu durum politika yapımcıları din eğitimi alanında Kilise ile iş birliğine zorlamıştır. Kilise'nin din eğitim alanındaki etkisini gösteren en önemli örneklerden biri din eğitiminin standartlarını belirlemek için 1995 tarihinde kurulan FONAPER'de görev alan personelin çoğunluğunun kiliselere, özellikle de Katolik Kilisesi'ne bağlı oluşudur. Bu topluluğun başkanı da Brezilya Ulusal Piskoposlar Konferansı'na (CNBB) bağlı kişilerden seçilmektedir. 2018 tarihinde son versiyonu yayımlanan BNCC için oluşturulan 166 kişilik uzman grubun tamamının FONAPER üyelerinden oluşması da eğitim alanında Kilise'nin etkisini göstermesi açısından dikkat çekicidir. Kilise'nin, din eğitimi alanındaki etkisi ise daha güçlüdür. Bu anlamda onun ayrıcalıklı yerini gösteren en önemli belge Devlet ve Kilise arasında 2008 yılında imzalanan Konkordato'dur. Zira başka hiçbir dinî grupla böyle bir anlaşma imzalanmamıştır. Bu anlaşma ile Kilise'nin din eğitimi süreçlerinde rolü garanti altına alınmıştır.

Genel olarak Brezilya'da din eğitimi uygulamalarına yön veren yaklaşıma bakıldığında mezhep merkezli bir modelden çoğulcu modele doğru bir geçiş gözlenmektedir. 1996 tarihli LDB'nin 33. maddesinde anayasa gereği ilköğretimde seçmeli olarak okutulan din derslerinin vatandaşlık eğitiminin bir parçası olarak görüldüğü ve ülkenin dinî kültürel çeşitliliğine saygıyı esas alan bir yaklaşımla işlenmesi gerektiği belirtilmektedir. Buna rağmen mezhep merkezli uygulamaların ve bu konudaki tartışmaların bir süre daha devam ettiği görülmektedir. Din eğitimi süreçlerinde Kilise'nin etkisine ve mezhep merkezli bir din eğitiminin laik bir sistemle uyumuna dair tartışmalar 2018'de son versiyonu yayımlanan BNCC onaylanana kadar uygulamada farklı sorunlara neden olmuştur. BNCC ile din eğitimi mezhepsel olmayan bir içerikle; programın öngördüğü ilke, yöntem ve materyallere göre uygulanmaya başlanmış ve tartışmalar bir nebze de olsa azalmıştır.¹⁰⁰ Bugün gelinen noktada BNCC sonrası süreçte din eğitiminde ağırlıklı olarak fenomenolojik bir yaklaşımın hayata geçirilmeye çalışıldığı söylenebilir.

Brezilya'da din eğitiminin karakteristik özelliklerinden biri bu alanda ülke genelinde uygulamada bir bütünlük sağlanamamış olmasıdır. Ülkenin federal bir devlet modeliyle yönetilmesi ve eyaletler başta olmak üzere yerel yönetimlerin süreçte inisiyatif ve yetki kullanabiliyor olması ülkede eş zamanlı farklı din eğitimi yaklaşım ve pratikleriyle karşılaşılması sonucunu doğurmuştur. Bununla birlikte kimi zaman tabana zıt olan bu uygulamaların ortak bir çerçeveye oturtulması yönünde çalışmalar olduğu da görülmektedir. Yeni Anayasa'nın kabulü (1988), FONAPER'in kurulması (1995), LDB'nin güncellenmesi (1997), Din Eğitiminin Ulusal Program Ölçütleri (1997) adıyla ortaya konan öneri bu noktada atılan önemli adımlar olarak öne çıkmaktadır. Bu farklılıkları ortadan kaldırmak için yapılan en önemli girişim ise 2018 tarihli BNCC olmuş; bu sayede din eğitiminin bir program dahilinde ortak bir anlayışla yürütülmesi daha olanaklı hale gelmiştir.

Genel anlamda Brezilya'nın din eğitiminde istikrarlı ve tutarlı bir politika uygulamakta zorlandığı söylenebilir. Federal anlayışın getirdiği yerel farklılıkların ötesinde, öngörülen teorik çerçeve ile pratik arasında da önemli farklar olduğu görülmektedir. Anayasal olarak laik olan bir ülkede Kilise'nin halen eğitim alanında başat aktör olarak varlığını devam ettiriyor olması; Katolikliğe ait dinî sembollerin okullarda kullanımının da yasal olarak bir problem teşkil etmemesi bu açıdan dikkat çekici birer olgudur. Buna ilaveten Anayasa, LDB ve BNCC'de farklılıklara saygıyı önceleyen çoğulcu bir model vurgusu öne çıksa da ülkenin

¹⁰⁰ Ranieri, "Home-Schooling and Religious Education in Brazil", 5.

farklı eyaletlerinde mezhep merkezli uygulamaların devam ediyor olması da teori ile pratik arasındaki tutarsızlığa dair bir başka örnek olarak değerlendirilebilir. Brezilya'nın federal yönetim anlayışı ve çokkültürlü yapısı, yakın gelecekte örgün eğitimdeki din eğitimi uygulamalarında birliktelik sağlanmasının zor olduğunu göstermektedir.

Brezilya'nın ve Türkiye'nin tarihi tecrübesi birlikte ele alındığında din eğitimi alanının din-devlet ilişkisinin kurgulanma biçiminden doğrudan etkilendiği ve her iki ülkede de konunun akademik zeminden ziyade politik bir düzlemde ele alındığı görülmektedir. Bu durum din eğitimi uygulamalarında belirsizlik ve istikrarsızlık meydana getirmektedir. Yine her iki ülkede de sekülerleşme süreçlerinin din eğitimi alanında sancılı bir döneme sebebiyet verdiği anlaşılmaktadır. Nitekim Brezilya'da yaklaşık 40 yıl (1891-1930) Türkiye'de ise yaklaşık 16 sene (1933-1949) örgün eğitimde din eğitim ve öğretimine yer verilmemiştir. Fakat zaman içinde bunun yanlışlığı fark edilmiş ve okullarda yeniden din eğitime alan açılmıştır. Brezilya'da temel eğitim kademesinde isteğe bağlı şekilde verilen din eğitimi Türkiye'de ilk ve ortaöğretimde Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi (DKAB) dersi adıyla zorunlu olarak verilmektedir. Bunda, iki toplumun etnik ve dinî yapısındaki farklılığın etkisi olduğu söylenebilir. Zira Türkiye; etnik ve dinî açıdan Brezilya'ya nispetle daha homojen bir toplumsal yapıya sahiptir. Zorunlu DKAB dersi kültürel aktarım ve toplumsal uyum noktasında önemli bir rol üstlenmektedir. Brezilya'daki din eğitimi tecrübesinin Türkiye için örnek alınabilecek yönü temel eğitimin ilk sınıflarından itibaren başlayan din eğitimidir. Zira Türkiye'de DKAB dersleri 4. sınıftan başlamakta; erken çocukluk döneminde (0-8 yaş) çocuğun kimlik ve karakterinin oluşumunda din eğitiminin ekti ve katkısı göz ardı edilmektedir. Bu husus, Türkiye'de örgün din eğitimi alanında çözümlenmesi gereken bir mesele olarak karşımızda durmaktadır.

Etik Beyan/Ethical Statement: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur / It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.

Finansman/Funding: Yazar, bu araştırmayı desteklemek için herhangi bir dış fon almadığını kabul eder / The author acknowledges that they received no external funding in support of this research.

Çıkar Çatışması / Competing Interests: Yazar, çıkar çatışması olmadığını beyan eder / The author declares that have no competing interests.

Kaynakça

- ABS, Acordo Entre a República Federativa Do Brasil e a Santa Sé Relativo Ao Estatuto Jurídico Da Igreja Católica No Brasil (Kanun No. 7.107). (11 Şubat 2010). Erişim 17 Mart 2024. https://www.planalto.gov.br/ccivil_03/_ato2007-2010/2010/decreto/d7107.htm
- ANEC, A Associação Nacional de Educação Católica do Brasil. "Missão". Erişim 12 Mayıs 2024. <https://anec.org.br/>
- Altın, Recep. *Brics Ülkelerinde Eğitim Sistemi*. 7-37. Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı Mesleki ve Teknik Eğitim Genel Müdürlüğü, 2018.
- Alves, Manoel. "A Escola Católica, Uma História De Serviço Ao Povo E À Nação Brasileira". *Revista Diálogo Educacional* 3/7 (2002), 1-26.
- Antero, Alysson Brabo - Silva, Marinilson Barbosa da. "Formação E Atuação Docente No Ensino Religioso: O Prescrito, O Real E O Necessário". *XI Congresso Nacional de Ensino Religioso (CONERE), III Congresso Latino-Americano de Educação e Ciências da Religião (CLAECIR)*. 11/147-155. Florianópolis: FONAPER, 2022. Erişim 18 Mayıs 2024. <https://drive.google.com/file/d/136aisPIgaYAOkmrxmv43tBLbbUNkchGT/view>
- Araújo, Ulisses - Arantes, Valéria. "The Ethics And Citizenship Program: A Brazilian Experience in Moral Education". *Journal of Moral Education* 38/4 (2009), 489-511. <https://doi.org/10.1080/03057240903321956>
- BNCC, Base Nacional Comum Curricular Educação É a Base. Ministério Da Educação. 2018. Erişim 15 Mayıs 2024. https://www.gov.br/mec/pt-br/escola-em-tempo-integral/BNCC_EI_EF_110518_versaofinal.pdf
- Brasil, Taciana. "Formação Docente E Modelos De Ensino Religioso: Exigências E Especificidades". *XI Congresso Nacional de Ensino Religioso (CONERE), III Congresso Latino-Americano de Educação e Ciências da Religião (CLAECIR)*. 11/156-162. Florianópolis: FONAPER, 2022. Erişim 18 Mayıs 2024. <https://drive.google.com/file/d/136aisPIgaYAOkmrxmv43tBLbbUNkchGT/view>
- Carvalho, Marcos Castro - Sívori, Horacio Federico. "Gender, Sexuality and Religious Instruction in Brazilian Educational Policy". *Cadernos Pagu* 50 (2017). <http://dx.doi.org/10.1590/18094449201700500017>. Erişim 24 Kasım 2024. <https://www.scielo.br/j/cpa/a/SpN5YCvh3JFC6BsHYtjYQTH/?format=pdf&lang=en>
- CB, Constituição Da República Federativa Do Brasil (1988). Erişim 10 Şubat 2024. https://www2.senado.leg.br/bdsf/bitstream/handle/id/518231/CF88_Livro_EC91_2016.pdf
- Cruz, Eduardo R. - Soares, Afonso L. "Teaching Religion in Brazil, in Public Schools and Confessional Colleges". *Teaching Theology & Religion* 18/3 (2015), 296-300.
- Domingos, Harethon Silveira - Brasil, Taciana, "O Docente Nos Colégios Do Protestantismo De Missão: Quais Critérios De Formação Habilitam Para O Epistemicídio?", *XI Congresso Nacional de Ensino Religioso (CONERE), III Congresso Latino-Americano de Educação e Ciências da Religião (CLAECIR)*. III Congresso Latino-Americano de Educação e Ciências da Religião (CLAECIR). 11/163-168. Florianópolis: FONAPER, 2022. Erişim 18 Mayıs 2024. <https://drive.google.com/file/d/136aisPIgaYAOkmrxmv43tBLbbUNkchGT/view>
- Follman, Jose Ivo - Gabatz, Celso. "Secular State and Freedom of Religion in Brazil: The Brazil-Holy See Concordat and the 'General Law of Religions'". *Ciências Sociais Unisinos* 53/2 (2017), 225-233. <https://doi.org/10.4013/csu.2017.53.2.06>
- Gomes, Evaldo Xavier. "Religion and the Secular State in Brazil". *Religion and the Secular State: National State*. ed. Donlu D. Thayer. 123-139. Madrid: Servicio de Publicaciones, 2015.
- IGBE, Instituto Brasileiro de Geografia e Estatística. *Censo 2022*. Erişim 10 Şubat 2024. https://censo2022.ibge.gov.br/panorama/?utm_source=ibge&utm_medium=home&utm_campaign=portal
- IRF Office, Office of International Religious Freedom. 2022 Report on International Religious Freedom: Brazil. Washington: U.S. Department of State, 2023. Erişim 14 Ocak 2024. <https://www.state.gov/reports/2022-report-on-international-religious-freedom/brazil/#:~:text=The%20law%20contains%20penalties%20for,religion%2C%20history%2C%20and%20culture.>

